

TÜRKİYE'DE SİVİL TOPLUM

CIVIL SOCIETY IN TURKEY

Yrd. Doç. Dr. Seyfettin ASLAN
Dicle Üniversitesi
İİBF Kamu Yönetimi Bölümü
seyfettinaslan2003@yahoo.com

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde sivil toplum örgüt benzeri unsurlar vardır. Osmanlı Devleti'nde bu unsurlar Batı'daki özel mülkiyet ve serbest piyasa olmadığı için devleti sınırlandıran ve sivil toplumun temel unsuru olan aristokrasi ve burjuvazi gibi sınıflar ortaya çıkmamıştır. Osmanlı Devleti'nden miras alınan kutsal devlet düşüncesi etkisini günümüze kadar sürdürmüştür.

Osmanlı modernleşmesiyle başlayan ve Tek Parti döneminde devam eden devletin toplumu üstten biçimlendirmesi sivil toplum unsurlarının sönmüşmesine neden olmuştur.

1980'lerde iç ve dış gelişmelerin etkisiyle ve tüm toplum kesimlerinin demokrasi talebiyle birlikte sivil toplum örgütleri gelişmeye başlamıştır. Öte yandan demokratikleşme sürecinde bu unsurların zaman zaman demokrasi yerine anti demokratik oluşumlara destek verdiği ve devlet yanlısı bir tutum sergilediği görülmektedir. Türkiye'de sivil toplum örgütlerinin demokratikleşme açısından yeterince gelişmedikleri söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: sivil toplum, sivil toplum örgütleri, demokratikleşme.

ABSTRACT

There were some component similar to civil society organization In Ottoman State. Because of absence of private ownership and open market in Ottoman State social classes like aristocracy and bourgeoisie which were basic classes of society and can limit state, were not emerged. Holy state thought that was inherited from Ottoman State had continued up to day.

Formation of society by state that was started from Ottoman modernization and it continued in single party regime caused inactivation of civil society organizations.

Civil society organizations started to develop by inside and outside effects and democracy demands of all society at 1980's. At the same time in the process of democratization sometimes this components support anti democratic formation and show state oriented behavior. It is said that in point of democratization civil society organizations do not improved sufficiently in Turkey.

Key Words: Civil society, civil society organizations, democratization.

GİRİŞ

Sivil toplum, en genel anlamıyla devletle aile arasında, gönüllü, kendi kendini yaratan, kendi ayakları üzerinde duran, hukuksal bir düzenle ya da bir ortak değerler kümesiyle sınırlı, devletten özerk, örgütlü toplumsal yaşam alanı olarak tanımlanmaktadır.

Osmanlı toplumunda, millet sistemi, loncalar, vakıflar, tarikatlar ve tekkeler sivil topluma temel teşkil edecek yapılardır. Devlete idari açıdan bağımlı olmasına rağmen en az 19. yüzyıla kadar bu sivil toplum unsurları önemli bir varlık sergilemişlerdir. Ancak siyasi iktidarın merkezîyetçi örgütleniş biçimi bu öğeleri sonuçta devlete bağımlı hale getirmiştir.

19. yüzyıldan itibaren devlet kurumlarının yüzünü Batıya çevirmeye başlayan devlet elitleri, modernleşme çabalarının motor görevini STK'lara değil bizzat devlete verdiler. Seküler değerleri esas referans noktası alan bu yaklaşım, sivil toplumun giderek canlılığını yitirmesine sebep oldu. Tek parti döneminin politik uygulamalarında, *çağdaş uygarlık düzeyine ulaşma* açısından engel olarak algılandığı için sivil toplumun yerel, dinsel, kültürel ve politik farklılıkları tasfiye edilmiştir.

Öte yandan, 1980'lerde, Türkiye'de, liberal politikalar ve demokrasi taleplerinin artışı ile birlikte sivil toplum popüler hale gelmeye başlamıştır. 1990'larda ise birçok STK'nın, devletin sivil toplum örgütü gibi hareket ettiği ve demokrasinin kurumsallaştırması yerine anti-demokratik müdahalelerin aracı olarak kullanıldıkları görülmüştür.

Demokratik değerlerin gündelik hayatta uygulanması, öncelikle STK'ların sivil kültürü ve demokrasiyi özümsemiş olmalarına bağlı olduğu halde Türkiye'deki STK'ların birçoğu devlet kaynaklarından yararlanarak varlıklarını devam ettirmektedirler. Bu da, sivil toplumun gelişmesini bizzat STK'ların engellediği iddiasını güçlendirmektedir.

Öte yandan, Türkiye'de sağlıklı, demokratik ve özgürlükçü bir sivil toplumun gelişmesi, siyasi değerlerin tek parti zihniyetinden ve toplumun devlet tarafından üstten şekillendirilmesinden kurtulmasına bağlıdır.

1. TANIM*

Sivil toplumun farklı siyasi, ekonomik, kültürel aktörler ve devlet yetkilileri tarafından kendi söylemlerine ve stratejileri içinde kullanılma tarzlarına bakıldığında kavramın zaman içinde *plastik bir ahlaki ve siyasi kimliğe ve değere sahip olduğu* (Keyman, 2009; Cengiz vd, 2005:218-219) ve muğlak bir kavram haline geldiği (Hendriks, 2006:486) söylenebilir.

* Bu bölümü yazarken büyük ölçüde "Sivil Toplum ve Demokrasi" başlıklı makalemten yararlandım.

Nitekim, Gordon White, sivil toplum kavramını kastederek, *bu derece muğlak bir kavramın, siyasal kuramın büyük kilisesinin mahzenindeki tabutuna geri gönderilmesi gerekir* (Doğan, 2002:264) demektedir. Buna rağmen sivil toplum kavramı, farklı açılardan tanımlanmaya çalışılacaktır.

Fransızca-Latine kökenli olan “civil” kelimesinin anlamı, vatandaşlara ilişkin olan, vatandaşlar topluluğuna, onların yönetimine veya birbirleriyle ilişkilerine yönelik olan, bir şehirde yaşayanlara göre olan, kırsal ya da köy yaşamına ilişkin olmayan, askeri ya da dini olmayan, medeni, uygar, kibar, görgülü anlamında kullanılmaktadır (Çopur, 2009). Ancak bu kelimenin “toplum” kelimesi ile birleşerek “sivil toplum” şeklinde kavrama dönüşmesi bazı toplumsal ve siyasal hareketlere bağlı olarak gerçekleşmiştir (Abay, 2009). Sivil toplum, toplumsal bir yaşam biçimidir (Çaha, 2005a:20).

Öncelikle sivil toplum kavramı genellikle askeri olanın karşıtı olarak algılandığından bunun böyle olmadığıyla başlamak gerekir. Nitekim, Şerif Mardin, sivil toplumun karşıtının askeri toplum olmadığını, sivil toplum kavramının *medenî* olan, yani şehirli olan bunun karşıtının da *gayr-ı medenîlik* (Mardin, 2008:9) olduğunu ifade etmektedir.

Sivil toplumu, en basit şekilde ihtiyaçların giderildiği toplum olarak gören Küçükömer'e göre, Sanayi Devrimi sonrası ortaya çıkan burjuvazi sınıfını tanımlamak için kullanılan sivil toplum, feodal düzene alternatif yeni bir düzen öngören kapitalizm ile birlikte gelişmiştir (İdris Küçükömer'den aktaran Duman, 2004:48).

Bir şekilde devletle ilişkili olan fakat iktidarı ele geçirme amacı taşımayan (Özbudun, 1999:113) sivil toplum, devletten bağımsız bir toplumsal alan olup, vatandaşların, aile veya devlet tarafından temsil edilmeyen ortak çıkarlarının alanıdır (Yıldız, 2004:89; Müler, 2006:318; Doğan, 2002:267; Erdoğan, 2005:668; Yıldız, 2007:56; Sarıoğhalam, 1999:79). Sivil toplum, yalnızca devletin (dar anlamda politik toplum) dışında olmakla kalmayıp, aynı zamanda geniş anlamda politik toplumun da dışında olan (Gönenç, 2001:42) ve politik toplumu etkilemek ve ulaşmak için çalışan grup ve sınıfları kapsamaktadır (Tuncel, 2005:711; Erdoğan, 2005:668; Yıldız, 2007:56). Öte yandan, sivil toplum alanı devlet ile aile arasında her türlü etkinliği değil, sadece kamusal alan içinde gerçekleşen ve toplumdan kaynaklanan kolektif etkinlik biçimlerini kapsamaktadır (Erdoğan, 2005:669; Cengiz vd, 2005:218-219; Hira-Şan, 2009; Beckman, 1999:2).

Sivil toplum, en genel anlamıyla gönüllü, kendi kendini yaratan, kendi ayakları üzerinde duran, hukuksal bir düzenle ya da bir ortak değerler kümesiyle sınırlı, devletten

özerk, örgütlü toplumsal yaşam alanı olarak tanımlanmaktadır. Sivil toplum, devlet ile birey arasındaki müzakere ve birleşmenin zorlama ve kısıtlama olmaksızın gerçekleştiği bir ara alan olarak da tanımlanmaktadır (Yıldırım, 2005, 61; Gönenç, 2001:8; Köker, 2004:99; Müler, 2006:318-319; Yıldırım, 2003:226; Abay, 2009; Yıldız, 2007:56; Özer, 2008:90).

Literatürde, sivil toplum'un geniş anlamda devletin dışında olduğu kabul görmekle birlikte, sivil toplumun mekan ve etkinlik türü olarak hangi alanları kapsadığı konusunda tam bir uzlaşma yoktur. Günümüzde, yaygın olan görüş sivil toplumun "ekonomi"yi içermediği şeklindedir (Erdoğan, 2005:669; Doğan, 2002:267; Cengiz vd, 2005:219). Cohen-Arato'da, sivil toplumu, ekonomiyle devlet arasındaki sosyal ilişkiler olarak tanımlamaktadır (McLavery, 2002:305). Öte yandan Gellner, ekonomik alanı sivil toplumun dışında gören hakim yaklaşımdan farklı olarak, sanayi çağında, devletten bağımsız sivil toplumun siyasi ve dini alanlarda değil, ancak iktisadi alanda konuşlanabileceğini ileri sürmektedir. O'na göre, modern toplumda sivil toplum siyasi alanda konuşlanamaz, çünkü bir siyasi toplumda tek bir cebir aygıtı var olabilir, bu da siyasi alanın merkezileşmesini sorunlu kılmaktadır (Erdoğan, 2005:669).

2. OSMANLI'DA SİVİL TOPLUM

Osmanlı'da, Batı Avrupa'da olduğu gibi özerk şehirlerde mülkiyet hakları üzerinde gelişen ve belli bir ayrıcalığı olan sosyal sınıfların yokluğu sivil toplumun ortaya çıkışını engellemiştir. Osmanlı'da şehirlere Batı'da olduğu gibi ayrıcalıklar tanımının faydaları fark edilmemiş ve ticareti canlandıracak pazarlar aramak da teşvik edilmemiştir. Şehirler tüzel kişiliğe sahip olmadıklarından Batı'daki örnekleri gibi, ticari menfaatleri için herhangi bir biçimde bir araya gelerek birlikler oluşturamamışlar (Gönenç, 2001:60; Çaha, 2007:150; Mardin, 2008:15; Cengiz vd, 2005:231; Çaha, 1994:88) ve böylece ekonomik hayat devletin kontrolü altına girmiştir (Çaha, 1994:83; Çaha, 2007:139).

Osmanlı toplumunda her zaman güçlü devlet geleneğinin hakim olduğu siyasi bir rejim mevcut olmuştur (Alpay, 2005:121). Bu kültürde, iktidarın bölünmüşlüğü yerine tekliği söz konusu olduğu için sivil toplum, politik toplum ayrımı da doğal olarak yaşanmamıştır (İdris Küçükömer'den aktaran Duman, 2004:48). Osmanlı siyasal yapısı içinde önceleri Sultanın, daha sonraları merkezi bürokratik elitin ağırlığı, devleti kadir-i mutlak bir kurum haline getirmiştir. Bu ise Batı Avrupa'da görülen aristokrasi ve burjuvazi gibi sivil toplumun temel unsuru olan sınıfların ortaya çıkmasını engellemiş ve devletin alttan ve üstten sınırlanmasını önlemiştir (Çaha, 2007:142). Yetiştirme tarzları açısından tamamen devlete bağlı

olan bürokrasi, ekonomik hayatı tümüyle denetimi altına almış ve toplum üzerinde mutlak bir hakimiyet kurmuştur (Çaha, 1994:83-84).

Çaha, Osmanlı siyasal kültürünün, daha önceki siyasi yapılanmalardan da etkilenecek merkeziyetçi bir karakterde olduğunu ve muhalefet olgusuna antipatiyle yaklaşıldığını ve muhalefet oluşturabilecek unsurların sapıklıkla nitelendirilip dışlandığını belirtmektedir (1994:85;2007:147). Osmanlı Devleti, daha önce kurulmuş devletlerin gelenekleri ve kendi tecrübelerine dayanarak her türlü ayrımcılığa karşı şiddetle mücadele etmiş ve merkezi devleti olabildiğince güçlendirmiştir. Bu anlamda sivil toplumun gelişmesi söz konusu olmamıştır. Zaten Batı'da da sivil toplum kavramı 18. yüzyıla kadar devletle özdeş olarak kullanılmıştır. 18. yüzyıldan sonra ortaya çıkan ve ekonomik hayata hakim olan burjuva sınıfının siyasal talepleri doğrultusunda bireysel hak ve özgürlüklerin dayanağı olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Siyasi, ekonomik ve kültürel alanı kuşatan aşkın devlete itaat itibarlı olmakla eşdeğer tutulduğu için devletin hakimiyet alanı gittikçe güçlenmiş ve sivil toplumun alanı o oranda daralmıştır. Bu anlamda devletin Osmanlı siyasal kültüründeki yerini Heper, liberalizm ya da otoriterlik gibi tipolojilerle değil, devlet imajının her tür özel inisiyatif, çıkar, yapı, teşebbüs ve varlığın üzerinde geliştiği aşkınlık (transcendentalism) kavramıyla açıklamaktadır (Çaha, 1994:88; Çaha, 2007:148). Osmanlı toplumunda batıdaki gibi tarihsel, toplumsal ve felsefi bir içeriği sahip sivil toplum unsurları yani özerk sosyal sınıfların olmaması, güçlü devlet geleneği ve sultanların güçlü otoritesine bağlanabilir. Bununla birlikte Osmanlı toplumunda sivil toplum potansiyeli taşıyan (Abay, 2009; Tuncel, 2005:712) millet sistemi, loncalar, vakıflar, tarikatlar ve tekkeler gibi bazı unsurların varlığı da göz ardı edilemez.

Bir yönüyle devlete bağlanmakla birlikte, azınlıklara merkezi idareden bağımsız bir kültürel ve hukuki alan yaratma olanağı tanınması bakımından "millet" sisteminin Osmanlı toplumunda sivil toplum konusunda en elverişli yapı olduğu söylenebilir (Gönenç, 2001:67; Abay, 2009). Özünde "çoğulcu" bir nitelik taşıyan ve etnik kökenlere göre değil salt dinlere dayalı bir biçimde gelişen bu sistem, millet başının cemaatin lideri sıfatıyla merkezi yönetimle oluşturduğu dikey ilişki biçiminden dolayı bu özerk sivil toplum bünyesini bağımlı hale getirmiştir (Çaha, 1994, 90-91; Çaha, 2007:154). Sivil topluma en çok yaklaşan sistem olan millet sistemi uyarınca, azınlıklara tanınan kendi eğitim kurumlarını kurabilme, meclislerini oluşturabilme ve yargılama yetkileri devlet denetiminde olsa da, bu cemaatlerin devletten özerk bir yaşam alanına sahip olduklarının göstergesidir (Gönenç, 2001:90).

Loncalar, tasavvufi düşünce ve fütüvvet ilkelerine bağlı ve tekke ve zaviyelerdeki şeyh mürit ilişkisine benzer şekilde işyerlerinde usta çırak ilişkisi ile oluşturulan ahilik teşkilatına dayanmaktadır. Bu teşkilatların zamanla şehirlerde merkezileşip esnaf birlikleri haline gelmesiyle oluşan loncalar, Osmanlı devletinde esnafla merkezi yönetim arasında önemli bir köprü görevi üstlenen sivil toplum potansiyeli taşıyan unsurlardandır (Abay, 2009; Çaha, 1994:91; Gönenç, 2001:90; Çaha, 2007:154-155). 16. yüzyıla kadar, üretim kalitesini yükseltme, kalifiye eleman yetiştirme, yetişen elemanlara ustalık sertifikası verme, iş ve ticaret ahlakını geliştirme ve denetleme, işçileri koruma ve üretimi en ucuz yoldan tüketiciye ulaştırma gibi işlevleri düşünüldüğünde loncaların, devletten özerk önemli ve yaygın sivil toplum kuruluşları oldukları söylenebilir (Çaha, 2003:81; Çaha, 1994:91). Öte yandan, loncalarda üretimin kalite, fiyat, üretim miktarı ve istihdamının devlet tarafından kontrolü ve sınırlandırılması özerk niteliklerini zedelemiş ve hareket alanlarını daraltmıştır (Mardin, 2008:29; Acun, 2005:51). Osmanlı devletinde, loncalar, ticaret alanının düzenlenmesi sürecinde toplumun taleplerini devlete iletme açısından bir sivil toplum kuruluşu olarak görülmekle birlikte lonca liderlerinin, ürün kalitesi, miktarı ve fiyatının devlet tarafından belirlenmesi de bu örgütleri sivil toplum tanımından uzaklaştırmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde vakıflar, sosyal adalet, sosyal refah, dengeli gelir dağılımı, sosyal güvenlik ve sosyal hizmetleri, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel faaliyet alanı içinde yerine getiren örgütlü sivil dayanışma örnekleri olarak teşekkül etmişlerdir (Abay, 2009; Acun, 2005:51). Dini kurumlar olan camiler, mescitler, tekkeler ve hankahlar önemli ölçüde Sultan ve yakınları tarafından finanse edilerek bunlarla devlet arasındaki bağ güçlendirilmiştir (Çaha, 1994:92). Devletle dinsel kurumlar arasındaki bu sıcak ilişki dinsel kurumların devletin kontrolü altına girmesine yol açmıştır (Çaha, 2007:158). Osmanlı'da 19. yüzyıla kadar şehirler devlet eliyle kurulup geliştirilirken, şehir halkına sosyal hizmetlerin sunulması vakıflara, yani sivil inisiyatifte bırakılmıştı. Bu yüzyılda gerçekleşen reform hareketleri ile birlikte, eskiden vakıfların alanına giren hizmetler devletin kontrolüne geçmiş ve böylece sivil inisiyatifin alanı giderek daralmıştır (Acun, 2005:59).

Osmanlı devletinde örf-i hukuk, İslami kurallarca sınırlanmadığı ve dini kurumun başı olan şeyhülislamın atanması ve görevden alınması Sultanın tasarrufunda olduğu için din kurumu özünde sivil toplum unsuru olmakla beraber devlet karşısında ciddi bir varlık gösterememiştir (Çaha, 1994:92). Diğer bir dini oluşum olan tarikatlar, Osmanlıda devlet ile toplum arasında, bugünkü şekliyle ve anlamıyla bulunmayan ikincil gruptan (dernekler, baskı grupları, sendikalar vb.) doğan boşluğu doldurarak, devlet ile toplum arasında tampon

görevi gören ve iletişimi sağlayan kanallardan biri haline gelmiştir. Bununla birlikte tarikatların kendi iç yapılanmalarından dolayı batılı tarzda bir sivil toplum unsuru olmaktan uzak oldukları söylenebilir (Abay, 2009). Öte yandan, Anadolu'da mevcut şehirlerin yeniden nüfuslandırılması ve düzenlenmesinde her biri birer sivil hizmet teşkilatı olan tekkeler ve zaviyelerin de büyük rol oynadığı (Acun, 2005:54; Çaha, 2007:158) kabul edilmektedir. İlk bakışta, sivil toplum potansiyeli taşıyan bu unsurlara yakından bakıldığında dönemsel farklılıklar ve bazı istisnai durumlar dışında devlete göbek bağı ile bağlı oldukları görülmektedir. Ayrıca, bunların devlet ile ilişkilerinde devleti önceleyen bir tutum sergiledikleri görülmektedir (Abay, 2009; Çaha, 1994:93) Bu aracı kurumların devlete bağımlılığı, aristokrasi ve burjuva sınıfının yokluğu, Batı Avrupa'da ortaya çıkan hümanizm, parlamentarizm ve liberalizm gibi demokratik temellerin Osmanlı'da gelişmesine engel olmuştur (Çaha, 2007:160).

Osmanlı'da Batılı anlamda ilk sivil girişimler Tanzimat'la birlikte başladığı halde (Tuncel, 2005:713-715) bunların gelişmesi önemli bir engelle karşılaşmıştır. Çaha, bunu *Modernleşme çabalarıyla beraber öncelik devlete verilerek devletin kurtarılması projelendirilmişti* (1994:99) ifadesiyle dile getirmektedir. Devlet elitleri 19. yüzyıldan itibaren devlet kurumlarının yüzünü Batı kurumlarına çevirmeye başladılar ve modernleşme çabalarının motor görevini sivil toplum kurumları değil bizzat devlet yükledi. Seküler değerleri esas referans noktası alan bu yaklaşım, sivil toplumun giderek canlılığını yitirmesine sebep oldu (Çaha, 1994:94-96).

Özellikle II. Meşrutiyet döneminde, sivil toplum bağlamında çok önemli tecrübelerin yaşandığı rahatlıkla söylenebilir. *Cemiyetler Dönemi* olarak da adlandırılan söz konusu dönemde toplum, kendini ifade edecek bir takım yeni kanallar bulmuştu. İlk işçi örgütlenmeleri, sendikalar ve komünist hareketler de bu dönemde başlamıştı (Hira-Şan, 2009). Fakat Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar bürokrat kesimin iktidardaki cenahı olan İttihat ve Terakki yönetimiyle birlikte Osmanlı klasik döneminde varlık gösteren ve halk ile devlet arasında önemli köprü görevini üstlenen sosyal gruplar siyasal sistem içindeki ağırlıklarını kaybederek devlet karşısında duran homojen toplum yapısı içinde kaybolup gittiler (Çaha, 1994:98-99). Bundan sonra sadece devlet ve devlet seçkinlerinin işaret ettikleri değerler önemli hale geldi (Çaha, 2007:170).

Türkiye'de Osmanlı'nın son dönemleri ve Cumhuriyetinin ilk yıllarında sivil toplum kuruluşlarının örgütlenmesinde ve faaliyetleri sürecinde görev alanların çoğu bürokraside çalışan kişiler olduğu için devlet dışında özerk bir sivil toplum ortaya çıkarmaları

beklenemezdi. Bundan dolayı, Batı demokrasilerinde devlete karşı halktan gelen başkaldırı ve siyasi iktidarı sınırlama gücü, bu dönemde toplumda görülmemiştir (Tuncel, 2005:717).

Sonuç olarak, sivil toplum derken devletten ayrılmış, özel mülkiyete ve serbest piyasaya dayalı bir ekonomik alanın varlığı kastediliyorsa, Osmanlı'da böyle bir şeyin olmadığı genel olarak doğrudur. Ama sivil toplum denince devlet dışı gönüllü kuruluşlar kastediliyorsa, bunların Osmanlı'da vakıflar, loncalar, tarikatlar ve dini cemaatler biçiminde mevcut olduğu söylenebilir (Gülalp, 2002:287).

3. CUMHURİYET DÖNEMİNDE SİVİL TOPLUM

3.1 Tek Parti Döneminden Günümüze Kadar Sivil Toplum

Tek parti dönemi, Osmanlı'dan güdük veya sönük de olsa bir sivil toplum mirası devralmıştı. Osmanlı son döneminde medrese, tarikatlar, vakıflar gibi *geleneksel* sivil toplum kurumlarının yanında, özel teşebbüs, ekonomik gruplar, siyasal partiler, dernekler, işçi hareketleri, kadın hareketleri, medya ve siyasal ideolojiler gibi *modern* sivil toplum unsurlarının da geliştiği söylenebilir. Ancak Tek Parti döneminin (1923-1946) *tek tipleştirme* ve *homojenleştirme* politikaları karşısında bu tür sivil toplum unsurları işlevsiz kalmıştır (Çaha, 2005b:693; Abay, 2009). Bunun nedeni Türk modernleşme sürecinde yönetici elitin, toplumu dönüştürmek için laik, jakoben (merkeziyetçi) ve pozitivist bir ideolojiyi referans alarak (Hira-Şan, 2009) sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir toplum oluşturma düşüncesidir (Çaha, 2007:193). Böylece, Tek Parti döneminde, demokrasinin toplumsal ayağı olan sivil toplum unsurlarını oluşturan farklı düşünce, ideoloji, grup, parti, dernek gibi oluşumların hepsi yok edilmiş ve üniter bir yapı ortaya çıkarılmıştır (Çaha, 2007:196;Tuncel, 2005:720). Bu dönemde sivil toplum kuruluşlarına yönelik engelleyici tavır, Tanzimatla başlayan modernleşme sürecinde ortaya çıkan sivil toplum unsurlarının ve birikiminin büyük yara almasına yol açmıştır. Özellikle bu yıllarda dile getirilen *halka rağmen halk için* sloganı bu durumu çok iyi özetlemektedir.

Tek parti döneminin politik uygulamalarında, sivil toplum *çağdaş uygarlık düzeyine ulaşma* açısından engel olarak algılandığı için tasfiye edilmiştir. Bu çerçevede politik toplum, halkı *medenileştirmek* adına sivil toplumun yerel, dinsel, kültürel ve politik farklılıklarını ortadan kaldırmıştır (Yıldırım, 2005:63). Bu anlamda, 1912 yılından beri faaliyet gösteren Türk Ocakları 1931 yılında kapatılmış ve 1933-1938 döneminde yapılan yasal düzenlemelerle sendikalaşma ve grev hakkına kesin yasaklar getirilmiştir. Ayrıca, bu süreçte kuruluş amacını gerçekleştirdiği gerekçesiyle 10 Mayıs 1935'te Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan ve çoğu

zaman devletin desteğini arkasına almış olan Türk Kadınlar Birliği kendisini lağvetmiş, 10 Ekim 1935'te de Mason Derneği kapatılarak mal varlığı Halk Evlerine devredilmiştir (Tuncel, 2005:720; Çaha, 2009). 1923-1950 döneminde varlık gösteren tek dernek, resmi ideolojiye dönüşen CHP'nin ilkelerini yaymakla görevli Halk Evleri olacaktır (Çaha, 2007:193).

1950'de başlayan çok partili yaşam sivil toplum konusunda yeni bir dönemi başlatmıştır. Demokrat Partinin iktidara gelmesiyle birlikte Tek Parti döneminde yasaklanmış olan çok sayıda sivil toplum unsuru ekonomik, siyasal ve kültürel alanda tekrar ortaya çıkmıştır (Çaha, 2007:221; Çaha, 2005b:694). Bu dönemle birlikte işçi örgütlenmeleri de güçlenmeye başlamış ve 1950'den itibaren sendikalar kendi aralarında birlik, federasyon gibi üst düzey örgütlenmelere gitmişlerdir. DP iktidarı, sendikaların siyasetle uğraşmasını engelleyen yasal engelleri ortadan kaldırma konusunda çok içten davranmamasına (Doğan, 2009) rağmen bu dönemde demokrasi kısmen de olsa gelişmeye başlamış, toplumsal temelde görece özerk oluşumlar görülmüş ve toplumdaki farklı kesimler örgütlenmeye başlamış, bu da sivil toplumun gelişmesine katkıda bulunmuştur (Abay, 2009).

Öte yandan, 1950'li yıllardan sonra meydana gelen toplumsal farklılaşma beraberinde ülkedeki sivil örgütlenmeleri sayısal olarak artırmıştır. Ancak bu örgütlerin temel referansını devlete hakim olma düşüncesinin oluşturduğu görülmüştür. Bundan dolayı bu grupların yüzü devlete dönük olmuş ve devletten ayrışan bir çıkara yönelmemişlerdir (Tuncel, 2005:724).

Gönüllü üyeliğe dayalı girişimci dernekler 1960'lı yıllarda kurulmaya başlamış ve bu tür derneklerin sayısında önemli bir artış gözlenmiştir (Doğan, 2009; Tuncel, 2005:725). Nitekim, 1961 Anayasası da, sivil toplumun örgütlenmesini olanaklı kılmıştır. Anayasanın beslediği özgürlükçü anlayış hem siyasette hem de sivil örgütlenmede çok sesliliğin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Fakat 1970'lerde ortaya çıkan sağ-sol kutuplaşması siyasal partilerin STK'ları ele geçirmesine neden olmuştur. Bu durum, Ordu'nun 1971 Muhtırası ile birlikte ideolojik kampaşmadan dernekleri de sorumlu tutmasına yol açmış ve bundan dolayı dernek kurma hakkı sınırlandırılmıştı (Doğan, 2009). Genel anlamda bakıldığında 1960 askeri darbesi ve 1971 ve 1973 askeri müdahalelerinin gelişmekte olan sivil toplumun, devlete hakim güçler tarafından kontrol altına alınma girişimleri olduğu iddia edilebilir.

3.2 Günümüzde Sivil Toplum

Sivil toplum kavramı, Türkiye'de 1980'lerin başlarında popüler olmuş ve kavram dönemin ruhuna uygun olarak özgün bir kullanım şekline bürünmüştür (Erözden, 2004:61). Özellikle, 12 Eylül 1980 askeri darbe sonrası sağda ve solda yer alan ana politik akımlar,

güçlü devlet geleneğinin dönüştürülmesi ve demokratik olarak denetlenmesi gerektiği yönünde ortak bir tutum takındılar ve bu dönüşüm ve denetimin motor gücü olarak da sivil toplum kavramı ön plana çıktı (Yıldız, 2007:53). Bunun yanında sivil toplum tartışmalarının, Doğu-Batı sorunu, demokrasi geleneğinin var olup olmadığı ve modernleşme sürecinin başarılı olup olmadığı konularında da yoğunlaştığı (Tosun, 2005b:135; Keyman, 2005:131) gözlenmiştir.

1982 Anayasası devletin üstün ve aşkın niteliğine vurgu yapmış ve devleti, sivil toplum karşısında siyasal yönden güçlendirecek mekanizmalarla donatmıştır. Ayrıca bu Anayasa dernek kurma özgürlüğü ile toplantı ve gösteri yürüyüşlerini de darbeden önceki kargaşa ortamından sorumlu tuttuğu için sınırlandırmıştır (Tuncel, 2005:728; Çaha, 2007:224). Dolayısıyla, Türkiye’de bazı aydınlar tarafından başlatılan ve bir ölçüde kitlesellenen sivil toplum talebinin tam da 1980’li yıllara denk düşmesi tesadüf değildir. Söz konusu aydınların çoğu sivil toplumun güçsüzlüğünün askeri darbelere davetiye çıkardığı noktasında uzlaşma içindeydiler. Bu aydınlar, toplumsal inisiyatiflerin yukardan müdahalelerle merkezi otoritenin denetimine alınması karşısında, sivil toplum kavramını gündeme getirerek toplumsal hareketliliği canlandırmayı amaçladılar (Doğan, 2009; Aktay, 2009; Çaha, 1994:79; Abay, 2009; Hira-Şan, 2009). Böylece sivil toplum kavramı, askeri darbe sonrası, devletin giderek artan hayatın her alanını düzenleme istek ve gücüne karşı, birey ve grupların hak ve özgürlük taleplerini dolayısıyla demokrasiyi güçlendirerek askeri darbelere zemin hazırlayan şartları bertaraf etmek amacıyla gündeme gelmiştir.

Ayrıca 1980’lerde, liberal politikalar izleyen Özal’ın, nihai değer olarak devleti değil, toplumu görmesi ve devletin amaç değil, toplumun refah düzeyini yükseltmekte yararlanılacak bir araç olduğunu belirtmesi, devlete bakışı önemli oranda etkilemiştir (Doğan, 2009). Nitekim, Özal döneminde Kamu İktisadi Teşekküllerinin özelleştirilmesi, yetki devri, belediyelere fon aktarımı, pazar ekonomisinin ön plana çıkarılması gibi politikalar sivil toplum cephesine büyük kazanımlar sağlamıştır (Çaha, 2007:228; Çaha, 2005b:694-695). Bu dönemde sivil inisiyatifi harekete geçiren diğer etkenler de devleti temsil eden siyasi unsurlardaki yozlaşmanın yarattığı yaygın hoşnutsuzluk, hayal kırıklığı ve güvensizliktir (Göncü, 2001:118).

Öte yandan Türkiye’de, 1980’lerin sonlarında, bazı dış siyasi gelişmelerin de etkisiyle sivil toplum gündeme gelmeye başlamıştır. Özellikle 1980’lerden itibaren Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği’nde yaşanan gelişmeler, Batı ve Latin Avrupa’daki askeri cunta yönetimlerinden demokrasiye geçiş süreçlerinin başarısı, tüm dünyada sivil toplum

kavramının yeniden canlanmasına öncülük etmiştir. 1992 Rio Konferansının ardından gerçekleştirilen Habitat konferansları sürecinin sonuçları Türkiye'ye de yansımıştır. 1996'da İstanbul'da yapılan Habitat II Konferansı (*Sivil Toplum Kuruluşları* (STK) terimi Türkiye'de resmi düzeyde ilk kez Haziran 1996'daki Habitat II İstanbul Zirvesi'nde kullanılmıştır) (Çopur, 2009) sonrasında artan Yerel Gündem 21 etkinlikleri sivil toplumu öne çıkarmıştır. Bunun yanında 1980 sonrasında liberalizmin yeniden keşfi sürecinde liberalizmle özdeşleştirilen sivil toplumun siyasal ve toplumsal alandan ziyade piyasa ekseninde yeniden oluşturulma çabaları bu canlanmada etkili olmuştur (Tosun, 2005b:134; Gümüş, 2009; Gülalp, 2002:288). Böylece, sivil toplum, bütün engellemelere rağmen yeniden gündeme gelmeye ve özerk bir alan olma yoluna girmiştir.

Habitat II konferansı öncesinde ve sırasında Türkiye'de ilk defa iki farklı kesimin sivil toplum örgütleri ortak etkinlikte buluşmuş ve aralarında hiçbir çekişme yaşamadan düzenleme komitelerinde birlikte yer almışlardır. Merkezi yönetimle yerel yönetim arasında gerçekleşen çekişmeler sivil toplum kuruluşlarına hiç yansımamış ve bu da Türkiye'de ilk defa özerk bir sivil toplum alanının herkese açık bir ilişki ağı içinde kamu alanında oluşabileceğini göstermiştir (Gümüş, 2009; Doğan, 2002:288). Böylece ilk defa yerel ve sivil girişimlerin kamu sahasındaki rolleri bir parça kavramsal karşılığını bulmuş olmaktadır. Konferansla ilgili tartışmalar sayesinde sivil toplum kavramı Türkiye gündemine yerleşti (Gümüş, 2009).

1980'lerde, Türkiye'de modernleşme, ulusal kimlik, ulusal dayanışma gibi toplumun tümünü ilgilendiren konulardan çok hava kirliliği, sağlık, turizm, çevre, insan hakları, dinsel haklar, etnik haklar ve kadın haklar gibi sadece belli başlı grupları ilgilendiren spesifik konular üzerinde durulmuş ve bu konularla ilgili talepler etrafında siyaset yapılmaya başlanmıştır. Konuların her birini savunan bir sosyal grup gelişmiş ve kendi alanında devlet politikalarını etkilemeye ve devletten bir takım haklar elde etmeye çalışmıştır (Çaha, 2007:246; Çaha, 2005b:695).

Türkiye'de, 1990'larda askeri yönetimin etkisinin azalmasına paralel olarak, Batı Avrupa toplumlarında olduğu gibi, insan hakları, feminizm, çevrecilik ve çeşitli gençlik hareketleri kamusal alanda etkili olmaya başlamıştır (Doğan, 2009). Nitekim, Türkiye'de, 1993'te özel radyo ve televizyon yayınları ve 1995'te siyasal partiler, sendikalar, dernekler, vakıflar, meslek odaları ve kooperatifler arasında organik ilişkileri ve işbirliğini yasaklayan anayasa maddelerinin kaldırılması, sivil toplumun gelişmesine katkı sağlayan düzenlemelerdir (Özbudun, 1999:114).

Küçükömer, bireyin merkezde bulunduğu toplumsal bir yapının kurumsallaşmasında, demokratik ve özgür bir siyasal düzenin kurumsallaştırılmasında, ülkenin tarihsel ve toplumsal kültürü içinde kalarak kimlik sorununun çözülmesinde, sivil oluşumların özerkliklerini koruyabilecek yasal düzenlemelerin oluşturulması sürecinde sivil toplumun çözüm üretebileceğini (İdris Küçükömer'den aktaran Duman, 2004:51) ileri sürmektedir.

Çaha'ya göre, Türk siyasal kültüründe devlet adına söylenmiş olan *Bu ülkeye gerekirse komünizmi biz getiririz* anlayışı, itibar kazanan sembol, değer ve kavramları sadece devletin tekeline almakla kalmaz, bunları sahiplenip içlerini boşaltır ve anlamsız hale getirir. Nitekim, sivil toplum kavramı, toplumun tüm kesimleri tarafından olumlu ve ortak bir platform olarak algılanınca, devletçi refleks harekete geçmiş ve kavramı kendine göre dönüştürmüştür. Devlet tarafından yeniden şekillendirilen sivil toplum anlayışı, 28 Şubat 1997 yılında bu kavramı bir kisve olarak kuşanan grupların şahsında pratik hayatta açık biçimde sergilenmiştir. 28 Şubat siyasi ve ekonomik süreci daraltan bir manevra olmanın yanında devletçi bir sivil toplum anlayışının da geliştiği bir dönem olmuştur (2005a:9-11). Nitekim, Türkiye'de yaşanan 28 Şubat deneyimi, sivil toplum eksenli bir söylemin, bir yandan, nasıl devlet ideolojisinin aracı haline geldiğini, diğer yandan da nasıl bir alternatif siyaset alanı şekline bürünebileceğini göstermiştir. MGK, sonradan postmodern darbe olarak adlandırılacak antidemokratik sürecin meşruiyetini sivil toplum kavramı ile kurgulayıp bu amaç için diğer toplumsal oluşumları harekete geçirmiştir (Bayraktar, 2005:20). Bu süreç STK'ların büyük çoğunluğunun henüz demokrasiyi içselleştiremediklerini ve kutsal devlet anlayışı geleneğinden kopamadıklarını göstermiştir.

Nitekim, Doğu Avrupa'daki işçi temsilcileri, totaliter devlet ve bunun temsilcisi olan Komünist Parti'ye karşı muhalefet ederken, Türkiye'de işçi, işveren sendikaları ve işadamları örgütlerinin 28 Şubat sürecinde, temsil ettikleri kitlelerin aleyhine olmasına rağmen militarist politikalara destek vermesi ancak sivil toplumun liberalleşmemesiyle açıklanabilir (Çaha, 2007:123-124; Hira-Şan, 2009; Çaha, 2005a:11). Devletten özerk, gönüllü olması gereken bir kısım STK militarizmin yanında yer alarak demokratik süreci görmezden gelmiş ve devletin sivil toplum unsurları haline gelmişlerdir (Hira-Şan, 2009). Nitekim, Çaha, Türkiye'de sivil toplumun önemli unsurlarını oluşturan sendika ve medya gruplarının demokratik Batılı ülkelerdeki sivil toplum misyonu yerine tamamen devletten rant bekleyen, devletçi refleksle hareket eden ve toplumsal inisiyatife karşı merkezîyetçi eğilimlerin yanında yer alan *kapıkulu toplulukları* rolünü üstlendiklerini (2005b:704) ileri sürmektedir. Her şeyi devletten bekleyen, kendini devlete bağımlı hisseden toplum anlayışı nedeniyle devletin sivil toplum üzerindeki

etkisi artarken, sivil toplumun önemli bir iç dinamiği olan toplumsal dayanışma örüntüleri de silikleşmektedir (Tosun, 2005b:136). Her ne kadar 28 Şubat süreci sivil toplum alanını daraltmış olsa da dünyadaki gelişmeler ve Türkiye'nin Avrupa birliğine katılım süreci içine girmesi demokratikleşmenin ve sivil toplum alanının genişleyeceğini gösteren (Abay, 2009) olumlu işaretler olarak görülmektedir.

Sivil toplum olmadan etkin, verimli ve güçlü bir devlet söz konusu olamaz. Sivil toplum denetimi yolsuzlukları engellemek için şarttır. Kronik ekonomik krizleri aşmak ve müreffeh bir toplumu yaratmak için ekonomi üzerinde devletin değil, sivil toplumun egemen olması gerekmektedir. Nihayet siyasal alandaki meşruiyet krizinin ancak sivil toplumun paydaş olarak yer aldığı ortamda çözülebileceği açıkça anlaşılmıştır (Türköne, 2003:57-58).

Türkiye'de kamusal alan bir Pazar rasyonalitesi ile değil, bürokratik rasyonalite ile idare ve kontrol edildiğinden kamusal alan hiçbir zaman kamunun (herkesin) alanı olamaz. Aksine insanların çoğu kamusal alan herkese açılmadığı için alternatif alanlara yönelirler. Kamusal alanın bir şekilde herkese açık olmaması nedeniyle belirli kesimler paralel kamusal alanlar meydana getirirler. Popüler anlamda “birçok Türkiye var” gibi söylemler aslında bu noktaya işaret etmektedir (Bacık, 2003:27). Bu anlayışa göre ne özel alanın ne de kamusal alanın yeri ve sınırları bellidir. Dolayısıyla bazen kamusal alanın hastane, okul, dersane, özel kurs, özel sağlık kurumu, okul töreni ve hatta özel işletmelere kadar uzatıldığı görülmektedir. Kamusal alanla özel alanın sınırlarının belirsizliği, devlet elitine müthiş bir manevra alanı oluşturmaktadır (Çaha, 2003:86). Türk toplumunda sivil toplumla özdeşleşen bir kamusal alan anlayışının yokluğuna bağlı olarak, bu alan devletin varlık ve söylem alanıyla rahatlıkla bütünleştirilmektedir (Tosun, 2005a:44-45). Nitekim, Türkiye'de İktisadi Devlet Teşekkülleri ile Kamu İktisadi Teşekküllerinin aynı anlamda kullanılması, devletin ekonomik hayata katılımı ve kamusalın siyasallaştırılmasının bir ifadesidir. Burada kamusal, devletle özdeşleştirilmektedir. Ayrıca, bu kurumların askeri ve sivil bürokrat emeklileriyle donatılması yalnızca bir ödüllendirme (aralık) işi değil, aynı zamanda siyasal kamusal alanı egemen kılma yoludur. Ne var ki, bu politika sadece ekonomiyle sınırlı olmayıp bütün kamusal alanları kapsamaktadır. Hatta devlet sadece kamusal alana müdahale ile yetinmemekte, özel alan kabul edilen birincil ilişkiler dünyasını (yeme, içme, giyim, kuşam gibi davranış örüntülerini) da düzenlemeye girişmektedir. Devletin özel alana müdahale amacının pek çok eylemi kamusallaştırma ve siyasallığın etkinliği içinde tutmak olduğu söylenebilir (Aydın, 2003:12; Köker, 2004:99). Bütün bunlar, Türkiye'de sivil toplumun gelişmesinin önündeki engelleri çok çarpıcı biçimde göstermektedir. Liberal anlamda bireysel hak ve özgürlüklerin tam

anlamıyla mevcut olmadığı ve kutsal devlet anlayışının bulunduğu bir toplumda özerk, gönüllü ve çoğulcu yapıya sahip demokratik bir sivil toplumun oluşmasının ne derece zor olduğunu göstermektedir.

Türkiye’de güçlü devlet zayıf toplum yapılanması ve demokratik sivil toplumu oluşturacak şartların olup olmadığı demokratikleşme sürecinde dile getirilen tartışmaların en önemlisidir (Tosun, 2005b:136; Alpay, 2005:121; Toros, 2007:397). Türkiye’de demokratik sivil toplumun gelişmesinin önünde birçok engelin olduğu söylenebilir. Nitekim, Türköne, Türkiye’de sivil toplumun gelişemeyişinin nedenini, tarihi, sosyal ve kültürel etkenlerden ziyade ekonominin % 70’e yakın bölümünün devlete ait olmasına bağlamaktadır. O’na göre yapılması gereken şey, ekonomi içinde özel kesimin payını artırmak, bir başka deyişle, sivil topluma karşı siyasal toplumu küçültmekle mümkündür (2003:54).

Devletin resmi bir ideolojisinin olması da, sivil toplumun gelişmesini engeller ve toplumun belli kesimlerine karşı koruma refleksi göstermesine neden olabilir. Bu tür bir refleksin doğal bir uzantısı olarak, devlet, sivil toplumun devleti olmaktan çıkar ve tarafsız konumunu yitirir. Bu konumunu yitirdiği ölçüde de siyasallaşır ve sivil topluma müdahale etmeye başlar (Hira-Şan, 2009). Öte yandan, 1990’larda Türkiye’de, bazı sivil toplum unsurları da çeşitli popüler semboller, eylemler ve ritüeller aracılığıyla devletin resmi ideolojisini kamusal alanda üretme çabasına girişmişlerdir. Dolayısıyla sivil toplum oluşumlarının bu şekilde devlete ve siyasete çok yakın durması demokrasiye katkılarını zayıflatır (Bayraktar, 2005:22). Ayrıca, devletin resmi bir ideolojisinin olması ve bunu toplumsal kesimlere dayatması da demokratik sivil toplumun gelişmesini engelleyici bir etken olabilir.

Doğan’a göre, Türkiye’de çoğunluğun örgütlenme alışkanlığının yetersiz oluşu, sağlıklı bir demokrasiye ulaşmayı zorlaştırmakta ve sivil örgütlerin yabancı STK’lar tarafından yönlendirilmesi riskini artırmaktadır (2009). Öte yandan, hukukun üstünlüğüne dayanan, örgütlü bir toplumun sorunlarını çözme konusunda inisiyatif sahibi olduğu ve dıştan gelebilecek yönlendirmelere karşı hassas olduğu söylenebilir.

Sivil toplumun özerkleşme ve demokratikleşmesinin önündeki engellerden bir diğeri de toplumu devlete bağlı kılmakta bir araç olarak kullanılan ve siyasal ya da bireysel çıkar karşılığı işleyen rant dağıtma mekanizmasıdır (Tosun, 2005b:136; Cengiz vd, 2005:232). Öte yandan, Küçükömer’de, *Düzenin Yabancılaşması* eserinde, Türkiye’nin hantal ve katılaşmış bürokratik yapısının statükocu olmasının sivil toplumun gelişimini engellediğini iddia eder.

(İdris Küçükömer'den aktaran Duman, 2004:49) Çizakça ise, günümüzde, Osmanlı devletinden miras kalan sivil toplum unsurlarının yok edilmesini, demokrasinin gelişmemesinin nedeni olarak görmektedir (2009). Gönenç de, sivil toplumun demokratikleşmedeki rolünü vurgularken, Türkiye'nin her on yılda bir askeri darbeye sahne olma nedenini, ülkede yeterince gelişmiş bir sivil toplumun eksikliğine bağlamaktadır (Gönenç, 2001:8).

Türkiye'de devletin bireylerin özel yaşamlarının tüm ayrıntısına kadar girme, bunları kontrol etme ve müdahale etme hakkı fiilen mevcuttur. Buna karşın devlet bireylere, gruplara veya topluma karşı kendisini koruyan mahrem (core) bir alan geliştirmiştir. Bu alana değil sıradan bireylerin, onların seçtiği siyasi temsilcilerin bile girmesi ve oradaki bilgilere vakıf olması mümkün değildir (Çaha, 2003:84; Tosun, 2005b:135-136). Ayrıca Türkiye'de devlet, bireysel, özerk ve gönüllü siyasal ve toplumsal girişimleri sınırlı ölçüde desteklemiş ve genellikle bu tür girişimleri kuşkuyla karşılamıştır (Doğan, 2009; Toros, 2007:397). Çünkü Türkiye, Osmanlı'dan miras kalan "kontrol felsefesi"ni uç noktalara kadar taşımış ve kendi eliyle sivil toplumu kurmaya çalışmıştır. Oysa sivil toplum, tanımı gereği, devlet eliyle kurulacak bir şey değildir. Devlet ne kadar güçlü olursa olsun, demokratik sivil toplumun temelini oluşturan demokratik değerleri yukarıdan aşağıya enjekte edemez. Zaten bu değerler de devletin güdümündeki sivil toplum içinde gelişemez (Tosun, 2005b:137-138; Abay, 2009; Tosun, 2005a:29).

Öte yandan sivil toplum unsurlarının kendilerinden beklenen işlevleri yerine getirmeleri ve sivil toplumun gelişmesi, örgütler arası ve örgüt içi ilişkilerinde demokrasiyi özümsemeleriyle mümkündür (Doğan, 2009; Abay, 2009). Ayrıca, demokrat kişilik özelliklerinin bireyler tarafından içselleştirilme düzeyi de demokratik sivil toplumun gelişmesine etki yapmaktadır. Demokrat kişilik, inisiyatif sahibi olmayı, mütekabiliyet esasına inanmayı, yanılabilirliği kabul etmeyi, deneyselci zihniyet sahibi olmayı, eleştirel olmayı, esnek ve açık fikirli olmayı, uzlaşmacılığı, hoşgörülülüğü, güven ve sorumluluk duymayı gerektirir (Tosun, 2005b:139).

Çaha, Türkiye'de sağlıklı, demokratik ve özgürlükçü bir sivil toplumun gelişmesini, siyasal değerlerin tek parti zihniyetinden, siyasal hayatın da ordunun vesayetinden kurtarılmasına (2005b:697) bağlamaktadır.

Türkiye'de devletin kurumsal yapısını hantallaştıran ve devletin karşısında bağımsız bir muhalefete imkan tanımayan bürokratik merkezîyetçilikten dolayı sivil toplumun

gerçekleşmesinin mümkün olmadığı da dile getirilmektedir (Tosun, 2005a:42-43; Toros, 2007:398).

Dünya Değerler Araştırması verilerine göre, Türkiye’de yaşayan insanların güven düzeyi diğer ülkelerle karşılaştırıldığında oldukça düşük kalmaktadır. Güven, demokratik sivil toplumun üretici kaynağı olan sosyal sermayenin beslendiği damarlardan biridir. Toplumsal ve bireysel güven düzeyinin düşüklüğü, bireylerin sivil toplum kuruluşları içinde bir araya gelerek dayanışma örüntüleri, ortak eylem ve müzakere süreçleri geliştirmelerini engellemektedir (Tosun, 2005a:41).

Öte yandan, sivil toplumun gelişmesini sadece Ortodoks ve köktenci din biçimleri değil, otoriter rejimleri destekleyen laik ideolojiler de engelleyebilirler. Buna, denetim sistemi Sovyet komünizmi kadar totaliter olmasa da Kemalizm örnek olarak verilebilir. Kemalizm adına birçok önemli laikleştirici reform yapılmış olmasına rağmen dinamik bir sivil toplumun gelişmesine katkıda bulunabilecek türden örgütlenmelerin gelişiminin aynı ideoloji adına engellendiği de bir gerçektir (Özdalga, 1999:110).

Demokratik rejime özgü ilkelerin kurumsallaşmadığı toplumsal yapılarda demokratik rejim ilkelerine yönelik tehditler sadece devlet erki ile sınırlı olarak ortaya çıkmadığının bir örneği, Türkiye’de bireyin eğitim hakkı noktasında ortaya çıkmıştır. HIV virüsünü bir devlet kurumunun kusuru sonucunda kapmış olan bir bireyin eğitim hakkını kullanabilmesinin önünde oluşan sivil direnişin kırılabilmesi için yine aynı devlet yoğun çaba göstermek zorunda kalabilmektedir (Erözden, 2004:66).

4. GÜNÜMÜZDE STK’LAR

Çağdaş demokratik toplumların vazgeçilmez unsurlarından olan STK’lar, (Yıldız, 2007:58) Türkiye’de yasal olarak biçimsellik kazanan, işçi sendikaları, odalar ve barolar gibi serbest meslek örgütleri, siyasal partiler, spor kulüpleri, çeşitli amaçlar güden vakıflar ve derneklerden oluşmaktadır. Bunların dışında, bazen süreklilikleri olmasa da alternatif, platform, inisiyatif (girişim) gibi çeşitli adlarda resmileşmemiş gruplar da mevcuttur (Tunçay, 2009; Keyman, 2009). Öte yandan mesleğin icrası için üyeliğin mecburi tutulduğu tabip, mimar ve mühendis odaları gibi resmi ya da yarı resmi meslek birlikleri ve baroları STK olarak değerlendirmenin mümkün olmadığını da belirtmek gerekir (Köker, 2004:103; Akgül, 2005:96). Tunçay, siyasal partilerin demokrasinin vazgeçilmez unsurları olmalarına karşın, ancak iktidarda olmadıkları zaman STK sayılmaları gerektiğini ileri sürmektedir (2009).

Aslında STK denince, devletten özerk, kendi ayakları üzerinde durabilen çoğulcu yapılara dayanan gönüllü kuruluşlar anlaşılmalıdır.

Çağdaş bir toplumda, STK'ların çoğulcu yapıda olması ve toplumun her üyesinin de çeşitli çıkar ve ilgilerine göre çok sayıda örgüte girmesiyle demokratik dengeler sağlanır ve kamu yararı gerçekleşir (Tunçay, 2009).

Küreselleşme sonucu ulus devletin meşruiyetinin zayıflaması STK'ları, toplumların taleplerini dile getirmede en etkili araçlar haline getirmiştir. Bu dönemde ulusal ve uluslararası meşruiyet alanı genişleyen STK'lar, devletle toplum arasındaki ilişkilerde daha belirleyici olmaya başlamıştır (Çopur, 2009; Yıldız, 2007:54). Nitekim, 1980'lerden bu yana, dünyadaki gelişime paralel olarak sivil toplumun Türkiye'de de geliştiği görülmektedir. Bu süreç içinde, günümüzde sayıları yüz elli bine yakın olduğu tahmin STK'lar toplum içinde yaygınlaşmış ve önemleri artmıştır. Ayrıca, sivil toplum söylemi siyasi partiler hatta devlet aktörleri tarafından sürekli kullanılmaya başlanmıştır (Keyman, 2009).

Türkiye'de, 1993'te özel radyo ve televizyon yayınları ve 1995'te siyasi partiler, sendikalar, dernekler, vakıflar, meslek odaları ve kooperatifler arasında organik ilişkileri ve işbirliğini yasaklayan anayasa maddelerinin kaldırılması, sivil toplumun gelişmesine katkı sağlayan düzenlemelerdir (Özbudun, 1999:114; Özer, 2008:87).

1990'ların ortalarından itibaren silahsız kuvvetler diye nitelendirilen STK'lar, 28 Şubat süreci (Çopur, 2009;Yıldız, 2007:54) ve 1999 Marmara Depremi ile birlikte gündeme gelmeye başlamıştır. Özellikle Marmara Depremi'nde STK'lar, toplumsal dayanışma anlamında son derece nitelikli ve karşılıklı güvene dayalı bir ortam oluşturmuş ve kamuoyunun STK'lara bakışında olumlu bir değişim yaşanmıştır (Çopur, 2009; Yıldız, 2007:54). Bu dönemde, STK'ların Türkiye'de popüler olmasında dış siyasi aktörlerin de etkisi olmuştur. Hem ABD hem de AB Türkiye'de sivil toplum ile doğrudan ilişki kurmuş, zamanla bu ilişkilerin gelişmesi amacıyla kurumsal altyapılar hazırlanmaya çalışılmış ve bu kurumlara uluslararası meşruiyet zemini sağlanarak siyaset yapma alanı yaratılmıştır (Çopur, 2009; Özyılmaz vd. 2008:210).

STK'ların devleti denetlemesi düşüncesi Türk siyasi yaşamına yabancı bir kavram olmasına rağmen özellikle medyanın 1980'lerle birlikte devlette olup bitenler hakkında toplumu bilgilendirmesi dolaylı bir denetim işlevi anlamına gelmektedir. Medyanın bu rolü üstlenmesi, medyadaki özelleşme ve farklılaşmaya bağlanabilir (Çaha, 2005c:129).

1990'lar boyunca Türkiye'de STK'lar, insan hakları gibi sorunları politik gündeme taşımakta başarılı olmuştur. Bu örgütler, sağlık, eğitim ve konutlaşma gibi alanlardaki tecrübelerini politikaya aktarmış ve özellikle demokratik değerlerin ve düşüncelerin vatandaşlar arasında yerleşmesi için yaşamsal olan eğitim projelerini gerçekleştirmişlerdir. Öte yandan bu örgütlerin, yeni politik hareketleri başlatma ve potansiyel liderleri keşfetme konusundaki rolleri de artmıştır (Toros, 2007:413-414).

STK'lar, demokratik hukuk devletinde, devleti denetleme yanında hem devletin çeşitli birimleri arasında, hem de devletle vatandaş arasında katalizör işlevi görmektedirler. Bu örgütler, kendi alanlarında topluma önderlik yapmalı, topluma ve sektöre eleştirel bir gözle bakabilmeli ve gerektiğinde gerçeği tüm çıplaklığı ile topluma söylemelidir (Akgül, 2005:95).

Sivil toplumun temel boyutu olan örgütsel yaşam, farklı alanlarda hareket eden STK'ları içermektedir. Örgütsel yaşam olarak sivil toplumun gelişmesi için, bu alanın siyasal ve ekonomik toplumdaki bağımsız olması ve STK'ların da gönüllü kuruluşlar olarak devlet denetiminin dışında olması gerekmektedir. Bu nedenle de, bu alana son yıllarda, (siyasi partiler ve ekonomik aktörlerin dışında yer alan) "üçüncü sektör" adı da verilmektedir (Keyman, 2009).

Türkiye'de STK'lar, hem bölgesel hem ulusal hem de uluslar arası alanda önemli bir yönetim partneri olarak çalışmaktadır. Örneğin hükümetler insan hakları konusunda yapılan çalışmalar ve üretilen politikalarda, insan hakları STK'larına danışmakta eğitim ile ilgili yasal değişmelerde eğitim STK'larından yararlanmakta ve AB'ye giriş sürecinde çeşitli sivil toplum kuruluşlarıyla AB görüşmeleri gerçekleştirmektedir. Devlet küresel politik trende uygun olarak geçirdiği dönüşümlere bağlı olarak sağlıktan eğitime, kültürden yoksulluğa kadar birçok politika girişimcisi olarak STK'ları görmek istemektedir (Yıldırım, 2005:68-69). Öte yandan, Tosun'a göre, devletle sivil toplum arasındaki ilişkinin demokratik değerler üzerinden yapılandırılması devleti zayıflatmaz, aksine güçlü ve örgütlü STK'lar yurttaş katılımının önünü açar. Böylece sistemin yaşadığı temsil ve meşruluk krizlerinin aşılması, kirlendiği düşünülen siyasete ilişkin etik değerlerin yeniden üretilmesi sağlanabilir. Yurttaşın sadece oy veren seçmenler olarak kaldığı pasif katılım düzeyinden alınarak, birlikler oluşturan, soran, danışılan ve karar veren bireyler olarak aktifleştirilmesi STK'lar sayesinde gerçekleşmektedir (2005b:141).

Toros, aktif halde bulunan 514 sivil toplum örgütü ile yaptığı anket çalışmasında öncelikle demokrasinin pekişmesi için çeşitli kaynakları yönlendirebilecek çok güçlü STK'lara sahip olunması gerektiği sonucunu çıkarmıştır (2007:405).

STK'lar, devletle dört tip ilişki içine girebilirler; devletle eklemlenip, rant dağıtma mekanizmasından daha fazla pay almaya çalışabilirler, devletle temas halinde olmakla birlikte ondan bağımsız hareket edebilirler, devletin karşısında yer alıp mücadele edebilirler, son olarak da devleti görmezden gelerek, ilişki kurmadan varlıklarını devam ettirebilirler. Türkiye'de açısından STK'larla devlet arasında bu dört ilişki biçimini de gözlemlemek mümkündür (Tosun, 2005b:139-140).

Marmara Depremi sırasında yaşananlar, STK'ların devlet karşısında bağımsız hareket etme yeteneğinin göstergesi olarak yorumlanmış olsa da sonraki süreçte yaşanan siyasal ve toplumsal olaylarda STK'lar özerkliklerini hiçe sayarak devletle birlikte hareket etmişler ve bu örgütlerin büyük çoğunluğu iç ve dış politik gelişmelerin etkisiyle bazen militarist, bazen kimlikçi (özcü) ve bazen de otoriter bir zemine kaymışlardır (Yıldız, 2007:54).

Küçükömer'e göre, Türkiye'deki STK'ların veya hükümet dışı sivil organizasyonların en önemli özelliklerinden biri, dayandıkları temel felsefe ve pratiğin devletten bağımsız olamayışıdır (İdris Küçükömer'den aktaran Duman, 2004:49).

Türkiye'de STK'ların gelişim süreci, gelişmiş Batı toplumlarından farklı bir yol izlemiştir. Bunun en önemli nedeni, Batıda STK'ların ortaya çıkması ve gelişmesini sağlayan ekonomik ve siyasi altyapının Türk toplumunda ortaya çıkmamış olmasıdır. Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde ekonomik ve siyasi alt yapı farklılığı (Tuncel, 2005:731) ve merkezîyetçi-bürokratik devlet yapısından dolayı STK'ların gelişim süreçleri sürekli sekteye uğramıştır (Özyılmaz vd, 2008:210; Keyman, 2009; Tuncel, 2005:709-710).

STK'ların, kendi varlık, özerklik, özgünlük ve sahip oldukları sivil inisiyatiften ödün vermeden devletle ilişki kurmaları gerektiği halde Türkiye'de bu örgütlerin önemli bir kısmı devletçi bir siyasal kültüre sahip olup, eylemlerinde ve faaliyetlerinde bu kültüre öncelik vermektedirler. Dolayısıyla, sahip olmaları gereken sivil karakterden uzaklaşmaktadırlar (Çaha, 2005c:128).

Günümüzde Türkiye'de, STK'ların örgütsel yaşama odaklandıkları, tüm dikkatlerini örgütsel ve finansal kapasite sorunlarını çözmeye verdikleri, fakat demokratikleşme süreçlerine katkı ve kamusal tartışma alanını genişletme işlevlerini gerçekleştirmede sınırlı kaldıkları görülmektedir (Keyman, 2009; Toros, 2007:406).

Demokratik değerlerin gündelik hayatta uygulanması, öncelikle STK'ların sivil kültürü ve demokrasiyi özümsemiş olmalarına bağlı olduğu halde Türkiye'deki bu örgütlerin birçoğu devlet kaynaklarından yararlanarak varlıklarını devam ettirmektedirler. Bu da, sivil toplumun gelişmesini bizzat STK'ların engellediği iddiasını güçlendirmektedir (Abay, 2009).

Öte yandan, STK'ların demokratik değerleri içselleştirmemeleri, olumsuz durumların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Nitekim Erözden, Türkiye'de HIV virüsünü bir devlet kurumunun hatası sonucu kapmış olan bir bireyin eğitim hakkını kullanabilmesinin önünde sivil bir direniş oluştuğunu ve devletin bunu aşabilmek için yoğun bir çaba harcamak zorunda kaldığını ifade etmektedir. Bu durum, sivil toplumun ve STK'ların her zaman ve her koşulda demokrasi öncüsü ya da yandaşı kimliğiyle ortaya çıkmayabileceğini göstermektedir. Demokratik rejimlere özgü ilkelerin kurumsallaşmadığı toplumsal yapılarda bu tür durumlara her zaman rastlanabilmektedir (2004:66).

Türkiye'de resmi politikalara yakın duran, özellikle askeri ve sivil bürokrasiyle aynı çizgide yer alan ya da hükümetlere yakın noktada bulunan bazı kuruluşlara rahatlıkla "kamu yararına çalışan" kuruluş statüsü verilebilmektedir. Kamu yararı üretmek zaten tüm STK'ların gerçekleştirdikleri eylemlerin doğasında bulunmaktadır. Her kuruluşun kendi alanında ürettiği yarar doğal olarak kamuya yönelik bir yararadır. O bakımdan bazılarında resmi olarak bu sıfatı vermek diğerlerini sanki "kamu yararına olmayan" kuruluş haline getirmektedir. Kamu yararına statüsü ideolojik devletlerin geliştirdiği bir lütuf sistemidir (Çaha, 2005c:129; Keyman, 2005:132; Gümüş, 2005:137). Bu durum, devletin sivil toplum alanını kendi kontrolü altına almak istemesinin bir sonucudur. Nitekim Aksoy, özünde otoriter zihniyet taşıyan ve her türlü toplumsal aracı kontrol etmek isteyen devletin bu şekilde otoriter zihniyetini STK'lar üzerinde pekiştirmek istediğini fakat bu örgütlerin böyle bir imtiyaz elde etme çabasına girmemeleri gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü demokratik bir zihniyet içinde muhalif bir damar üzerine oturan ve toplumsal talepleri sürekli olarak siyasete taşıyan STK'ların böyle bir çaba içinde olmalarını sivil toplumun ruhuna aykırı görmektedir (Aksoy, 2005:147).

Modern dünyanın siyasi pratiği içinde NGO (hükümet dışı örgütlenmeler) olarak anlam kazanan sivil toplum örgütleri hükümet dışı ve bir örgüt yapısına sahip olmak üzere iki boyutludur. Fakat Türkiye'de STK kavramı, sivil toplumu "kuruluşlarla" sınırlı tutmaktadır. "Kuruluş" ise Emniyette kaydı bulunan resmi kurumlara işaret eder. Dolayısıyla devlet sivil toplum kavramını kendi sivil toplumuyla sınırlandırmaktadır. Emniyette kaydı bulunmayan, dernek, sendika ya da vakıf hüviyetine sahip olmayan oluşumlar sivil toplum olamaz. Bu da

dini cemaatlerin, tarikatların, etnik varlıkların, mezhep gruplarının, arkadaşlık gruplarının, sosyal hareketlerin ve spontane sosyal oluşumların sivil toplum dışına çıkması anlamına gelir (Çaha, 2005a:9-10).

Türkiye’de 10 ilin önde gelen 78 STK yöneticisiyle yapılan görüşmelere dayalı olarak yapılan bir araştırma projesinin bulgularına göre, STK yöneticileri kendilerini ve sivil toplumu politik irade olarak devleti merkeze alarak tanımlamaktadırlar. Bu araştırmanın bulguları politik iradenin dominant bir olgu olarak sivil toplum içinde var olduğunu kanıtlamaktadır (Yıldırım, 2005:70).

Türkiye’de birçok STK bireylerin siyasal ve toplumsal taleplerini, devlet karşısında karar alma mekanizmasına taşımak yerine, devletin talep ve ideolojik tercihlerini topluma taşıyan *ideolojik devlet aygıtı* olarak çalışmaktadır. Burada yapılması gereken, öncelikle STK’ların gerçekten hem “sivil”, hem de “toplum” örgütü olmasını sağlamaktır. Bunun için de bir yandan STK’ların kendilerini yeniden sorgulayan ve tanımlamalarını sağlayan bir süreç içerisine girmeleri, diğer yandan da devletin, bütün gruplara aynı mesafede durarak özgürce faaliyet gösterebileceği bir siyasal ve hukuksal zemini sunması gerekmektedir (Arslan, 2005:90).

1990-1991 yıllarında Michigan Üniversitesi’nde yapılmış olan Dünya Değerler Araştırması’na göre, Türkiye’de ciddi boyutlarda hoşgörüsüzlük ortamı vardır, bireysel güven son derece düşüktür, toplumsal ve siyasal kurumlara güvensizlik duyulmaktadır, siyasal etkinlik duygusu ve siyasete olan ilginin demokrasinin işleyişine katkısı düşük bir düzeyde kalmaktadır. Türk toplumunda bulunan bu özellikler, STK’ların çoğulcu yapısını ve niteliğini zayıflatmaktadır (Tuncel, 2005:730).

SONUÇ

Osmanlı toplumunda güçlü devlet geleneğinin hakim olduğu siyasi bir rejim söz konusudur. Bu kültürde, iktidarın bölünmüşlüğü yerine tekliği söz konusu olduğu için sivil toplum, politik toplum ayrımı da doğal olarak olmamıştır. Bu durum Batı Avrupa’da görülen aristokrasi ve burjuvazi gibi sivil toplumun temel unsuru olan sınıfların ortaya çıkmasını engellemiş ve devletin alttan ve üstten sınırlanmasını önlemiştir.

Sivil toplum derken devletten ayrılmış, özel mülkiyete ve serbest piyasaya dayalı bir ekonomik alanın varlığı kastediliyorsa, Osmanlı’da böyle bir şeyin olmadığı genel olarak doğrudur. Ama sivil toplum denince devlet dışı gönüllü kuruluşlar kastediliyorsa, bunların Osmanlı’da vakıflar, loncalar, tarikatlar ve dini cemaatler biçiminde var olduğu söylenebilir.

Buna rağmen, bu örgütlerin dönemsel farklılıklar ve bazı istisnai durumlar dışında devlete göbek bağı ile bağlı oldukları görülmektedir. Ayrıca, bunların devlet ile ilişkilerinde devleti önceleyen bir tutum sergiledikleri görülmektedir.

Türk modernleşme sürecinde ise yönetici elitin, toplumu dönüştürmek için laik, jakoben (merkeziyetçi) ve pozitivist bir ideolojiyi referans alarak sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir toplum oluşturma düşüncesi, Tek Parti döneminde demokrasinin toplumsal ayağı olan sivil toplum unsurlarını oluşturan farklı düşünce, ideoloji, grup, parti, dernek gibi oluşumların yok olmasına ve üniter bir yapıya dönüşmesine yol açtı.

Özellikle, 12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrası solda ve sağda yer alan ana politik akımlar, güçlü devlet geleneğinin dönüştürülmesi ve demokratik olarak denetlenmesi gerektiği yönünde ortak bir tutum takındılar ve bu dönüşüm ve denetimin motor gücü olarak da sivil toplum kavramını ön plana çıkardı. Öte yandan 28 Şubat süreci sivil toplum alanını daraltmış olsa da dünyadaki gelişmeler ve Türkiye'nin Avrupa birliğine katılım süreci içine girmesi demokratikleşmenin ve sivil toplum alanının genişleyeceğini gösteren olumlu işaretlerdir.

Sivil toplum oluşumlarının devlete ve siyasete yakın durması demokrasiye katkılarını zayıflatmaktadır. Ayrıca devletin resmi ideolojisinin olması ve bunu toplumsal kesimlere dayatması da demokratik sivil toplumun gelişmesini engelleyen önemli bir etkidir.

Türkiye, Osmanlı'dan miras kalan denetim düşüncesini uç noktalara kadar taşımış ve kendi eliyle sivil toplumu kurmaya çalışmıştır. Oysa sivil toplum, tanımı gereği, devlet eliyle kurulacak bir şey değildir. Devlet ne kadar güçlü olursa olsun, demokratik sivil toplumun temelini oluşturan demokratik değerleri yukarıdan aşağıya enjekte edemez. Zaten bu değerler de devletin güdümündeki sivil toplum içinde gelişemez.

KAYNAKÇA

- ABAY, Ali Rıza. (08.04.2009). *Sivil Toplum ve Demokrasi Bağlamında Sivil Dayanışma ve Sivil Toplum Örgütleri*, <http://iibf.ogu.edu.tr/kongre/bildiriler/pdf>.
- ACUN, Fatma. (2005), *Osmanlı Şehirlerinde Devlet ve Sivil Toplum*, Sivil Toplum, 3 (10), ss. 51-60.
- AKGÜL, Mustafa. (2005). Soruşturma: *Hangi Demokrasi, Daha Güzel Bir Türkiye İçin: Her Yerde STK!*, Sivil Toplum, 3 (9), 2005, ss. 95-98.
- ALPAY, Şahin. (2005). Soruşturma: *Meşru Şiddet Kullanımı Tekelinden Çıktığı Ölçüde Devlet, Devlet Olma Niteliğini Yitirir*, Sivil Toplum, 3 (10), ss. 120-123.
- ARSLAN, Zühtü. (2005), Soruşturma: *Hangi Demokrasi, Demokrasinin Demokratikleştirilmesi Sivil Toplum Örgütlerine Bağlıdır*, Sivil Toplum, 3 (9), ss. 88-91.
- AKSOY, Murat. (2005), Araştırma: *Hiçbir STK'nın Siyasetten Kaçma Şansı Yoktur*, Sivil Toplum, 3 (10), ss. 145-148.
- AKTAY Yasin. (16.04.2009). *Sivil Toplum ve Sıkıntıları: Oryantalizm, Şiddet, Vesaire...*, <http://www.siviltoplum.com.tr/?ynt=iceriklist&tur=kitap&order=9.1&icerik=7&mm=200&stt=2>.
- AYDIN, Mustafa. (2003), *Kamusal Alan ya da Siyasetin Ön Bahçesi*, Sivil Toplum, 1 (4), ss. 7-18.
- BACIK, Gökhan. (2003), *Devlet ve Birey Aşınırken Kamusal Alanı Düşünmek*, Sivil Toplum, (1), 2, ss. 25-29.
- BAYRAKTAR, S. Ulaş. (2005), *Hangi Sivil Toplum, Nasıl Bir Demokrasi? 1990'ların Türkiye'sinde Sivil Toplum(lar)*, Sivil Toplum, 3, (9), ss. 9-24.
- BECKMAN, Björn. (1999), *Demokratikleşmeyi Açıklamak: Sivil Toplum Kavramı Üzerine Notlar*, (Editörler: Elisabeth Özdalga, Sune Persson), Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- ÇAHA, Ömer. (2005a), *Sivil Toplum Üstüne*, (Editör: Lütfi Sunar), Sivil Toplum ve Demokrasi, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- (2005b). *Sivil Toplumun Türkiye'deki Sorunları*, (Editörler: Selahaddin Bakan, Adnan Küçük ve Ahmet Karadağ), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türkiye'de Siyasal Hayat, Aktüel Yayınları, Cilt 2, İstanbul, ss. 689-707.
- (2007), *Aşkın (Transandantal) Devletten Sivil Topluma*, Plato Film Yayıncılık, İstanbul.
- (2003), *Mahrem Kamusal Alan*, Sivil Toplum, (1), 2, ss. 79-88.
- (1994), *Osmanlı'da Sivil Toplum*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Vol, 49, No.3, ss. 79-99.
- (2005c), Araştırma: *Kamu Yararına Statüsü İdeolojik Devletlerin Geliştirdiği Bir Lütuf Sistemidir*, Sivil Toplum, 3 (10), ss. 128-129.
- CENGİZ, Kurtuluş-KÜÇÜKURAL, Önder-TOL, Uğraş Ural-AKŞİT, Bahattin. (2005). *Türkiye ve Ortadoğu'da Sivil Toplum Tartışmaları*, (Editör: Lütfi Sunar), Sivil Toplum ve Demokrasi, Kaknüs Yayınları, İstanbul, ss. 213-263.
- ÇİZAKÇA, Murat. (16.04.2009), Sivil Toplum Kuruluşları-İslam ve Demokrasi, <http://www.siviltoplum.com.tr/?ynt=iceriklist&tur=kitap&order=9.1&icerik=7&mm=200&stt=2>.
- ÇOPUR, Hakan. (20.04.2009). *Teoriden Pratiğe Sivil Toplum*, <http://www.ekopolitik.org/public/page.aspx?id=615>.
- DOĞAN, İlyas, (2002). *Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde SİVİL TOPLUM*, Alfa Yayınları, İstanbul.
- (20.04.2009). *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Sivil Toplumun Gelişimi*, <http://www.akader.org/KHUKA/2007-eylul/1.pdf>.
- DUMAN, M. Zeki. (2004). *İdris Küçükömer'in Sivil Toplum Anlayışı*, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, cilt: 2, Sayı: 1, 47-52.
- ERDOĞAN, Mustafa. (2005). *Sivil Toplum: Bir Kavramın Anatomisi*, (Editörler: Selahaddin Bakan, Adnan Küçük ve Ahmet Karadağ), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türkiye'de Siyasal Hayat, Aktüel Yayınları, cilt 2, İstanbul.
- ERÖZDEN Ozan. (2004). *Sivil Toplumun Karanlık Yüzü: Demokrasiye Geçiş Sürecinde Sivil Toplumun Farklı Görünümleri*, Hırvatistan Örneği. Sivil Toplum, 2 (5), ss. 61-68.
- GÖNENÇ, Ayşenur Akpınar. (2001). *Sivil Toplum Düşünsel Temelleri ve Türkiye Perspektifi*, Elektronik kitap (altkitap, www.altkitap.com).
- GÜLALP, Haldun, (2002). *Sivil Toplum: Kavramsal Bir Değerlendirme*, Cogito, Yapı Kredi Yayınları, Sayı:32, İstanbul.
- GÜMÜŞ, Korhan. (2005), Araştırma: *STK'lar İktidardan Bağımsız Olurlar*, Sivil Toplum, 3 (10), ss. 136-141.
- HENDRIKS, Carolyn M. (2006). *Integrated Deliberation: Reconciling Civil Society's Dual Role in Deliberative Democracy*, Political Studies, Vol. 54, pp. 486-508.
- HİRA, İsmail-ŞAN, Mustafa Kemal. (20.04.2009). *Türkiye'de Sosyo-Politik Sistem ve Sivil Toplum Arayışları*, <http://www.sosyoloji.sakarya.edu.tr/turkiyedesosyopolitiksystemvesiviltoplum.pdf>.
- KEYMAN, E. Fuat, (20.04.2009). *Avrupa'da ve Türkiye'de Sivil Toplum*, www.stgm.org.tr/egitim/docs/Avrupadaveturkiyedesiviltoplum%20%20f%20keyman.doc.
- (2005), Araştırma: *Devlet ve Sivil Toplum Arasındaki Sınır İyi Çizilmelidir*, Sivil Toplum, 3 (10), ss. 130-132.

- KÖKER, Levent. (2004). Röportaj: *Çoğulculuk Olmadan Demokrasi ve Sivil Toplum Olmaz*, Sivil Toplum, 2 (5), ss. 93-104.
- , (2005). Soruşturma: *Devlet mi? Sivil Toplum mu?*, Sivil Toplum, 3 (10), ss.117-119.
- MARDİN, Şerif, (2008). *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, (Derleyenler: Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder), İletişim yayınları, İstanbul.
- McLAVERTY, Peter. (2002). *Civil Society and Democracy*, Contemporary Politics, Volume 8, Number 4, pp. 303-318.
- ÖZBUDUN, Ergun. (1999). *Türkiye’de Sivil Toplum ve Demokratik Konsolidasyon*, (Editörler: Elisabeth Özdalga, Sune Persson), Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- ÖZDALGA, Elisabeth. (1999). *Sivil Toplum Düşmanları*, (Editörler: Elisabeth Özdalga, Sune Persson), Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- ÖZER, M. Halis. (2008). *Günümüz İtibariyle Sivil Toplum Kuruluşlarının İktisadi Ve Sosyal Fonksiyonları*, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C.7 S.26, ss. 86-97.
- ÖZYILMAZ, Havva-DAĞTEKİN, Emine-OĞUZ, Gülin Payaslı. (2008), *Sivil Toplum Kuruluşları ve Meslek Örgütlerince Mimarlık*, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C.7, S. 26, ss. 206-222.
- SARİOLGHALAM, Mahmood. (1999). *Ortadoğu’da Sivil Toplum Umutları: Kültürel Engeller Üzerine Bir Çözümleme*, (Editörler: Elisabeth Özdalga, Sune Persson), Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- TOROS, Emre. (2007), *Understanding the Role of Civil Society as an Agent for Democratic Consolidation: The Turkish Case*, Turkish Studies, Vol., 8, No. 3, 395-415.
- TOSUN, Gülgün Erdoğan. (2005a) *Birleştirici Demokrasi Devlet-Sivil Toplum İlişkisinin Yeniden Yapılandırılması için bir Analiz Aracı Olabilir mi?*, (Editor: Lütfi sunar, Sivil Toplum ve Demokrasi,), Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- , (2005b). *Türkiye’de Devlet-Sivil Toplum İlişkisi ve Demokratik Pekişmenin Önündeki Engeller*, (Editor: Lütfi Sunar), Sivil Toplum ve Demokrasi, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- TUNCEL, Gökhan. (2005). *Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşlarının Tarihsel Gelişimi*, (Editörler:Selahaddin Bakan, Adnan Küçük ve Ahmet Karadağ, 21. Yüzyılın Eşiğinde Türkiye’de Siyasal Hayat, Aktüel Yayınları, Cilt 2, İstanbul.
- TÜRKÖNE, Mümtaz’er. (2003), *Devletli Sivil Toplum*, Sivil Toplum, (1), 2, ss. 53-58.
- TUNÇAY, Mete. (05.02.2009), *Sivil Toplum Kuruluşlarıyla ilgili Kavramlar*, <http://www.siviltoplum.com.tr/index.php?ynt=icerikdetay&icerik=46&id=98&yzd=2>
- YILDIRIM, Ergun. (2005), *Apolitik Politikaların İnşacısı Olarak Sivil Toplum*, Sivil Toplum, 3 (10), ss. 61-72.
- YILDIRIM, Murat. (2003). *Sivil Toplum ve Devlet*, C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 27 No: 2, ss. 226-242.
- YILDIZ, Özkan. (2004). *Sivil Toplum, Demokrasi ve Çoğulculuk*, Sivil Toplum, 2 (5), ss. 85-92.
- , (2007). *Sivil Toplum Örgütleri, ‘Özerklik’: Kavramsal Bir Açılım*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6, (1), ss. 53-58.